

---

---

## Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

### Methodology, historiography and source studies of agrarian history

---

---

УДК: 30.1(100):[17.023.36:[316.334.55+631]]

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko-Morozov>

**Serhii Kornovenko**

*Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: [s-kornovenko@ukr.net](mailto:s-kornovenko@ukr.net)

**Anatolii Morozov**

*Doctor of History, Professor, Head of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: [anacid2012@ukr.net](mailto:anacid2012@ukr.net)

**Bibliographic Description of the Article:** Kornovenko, S. & Morozov, A. (2024) Agriculture, peasantry as an object of study by representatives of the civilization approach: foreign scientific thought. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 33, 66–73. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko-Morozov>

#### AGRICULTURE, PEASANTRY AS AN OBJECT OF STUDY BY REPRESENTATIVES OF THE CIVILIZATION APPROACH: FOREIGN SCIENTIFIC THOUGHT

**Abstract.** The *purpose* of the article is to reveal the understanding of the classics of the civilization approach of the emergence of agriculture and peasantry.

The *scientific novelty* is that the emergence of agriculture and the peasantry in the coverage of O. Spengler, J. Bernal, J. Condorcet, W. Child, D. Thorner became the subject of special scientific study.

**Conclusions.** The classics of the civilizational approach understand the results of the Neolithic Revolution: the emergence of agriculture and peasantry — as an existing factor in the planetary development of mankind. According to their research, the peasantry is the primary basis of human civilization itself. It is separate, qualitatively different from hunting, pastoral, and urban cultures. It is a different type of culture, closely related to the culture of land cultivation.

The changes that humanity has undergone as a result of the Neolithic Revolution, which have led to transformations in the cognitive function of the human brain, the complication of social relations, the discovery of new techniques and technologies for ensuring life, etc., testify to the civilizational significance of the peasantry and agriculture.

**Keywords:** civilizational approach, agriculture, peasantry, peasant culture.

---

---

**Сергій Корновенко**

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: [s-kornovenko@ukr.net](mailto:s-kornovenko@ukr.net)

**Анатолій Морозов**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: [anacid2012@ukr.net](mailto:anacid2012@ukr.net)

**Бібліографічний опис статті:** Корновенко С., Морозов А. Землеробство, селянство як об'єкт вивчення представниками цивілізаційного підходу: закордонна наукова думка. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 66–73. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko-Morozov>

## ЗЕМЛЕРОБСТВО, СЕЛЯНСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКАМИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ: ЗАКОРДОННА НАУКОВА ДУМКА

**Анотація.** Мета статті — розкрити розуміння класиками цивілізаційного підходу появу землеробства, селянства.

**Наукова новизна** полягає у тому, що поява землеробства і селянство у висвітленні О. Шпенглера, Дж. Бернала, Ж. Кондорса, В. Чайлда, Д. Торнера стали предметом спеціального наукового вивчення.

**Висновки.** Класики цивілізаційного підходу результати неолітичної революції: появу землеробства і селянства, — розуміють як присутній фактор планетарного розвитку людства. Селянство, відповідно до результатів їхніх досліджень, є первинною основою власне людської цивілізації. Воно окремішнє, якісно відмінне від мисливської, скотарської, міської культур. Це інший тип культури, тісно пов'язаний з культурою обробітку землі.

Зміни, що зазнало людство від результатів неолітичної революції, які спричинили перетворення у когнітивній функції людського мозку, ускладнення соціальних відносин, віднайдення нових технік і технологій забезпечення життєдіяльності тощо, засвідчують цивілізаційну значущість селянства і землеробства.

**Ключові слова:** цивілізаційний підхід, землеробство, селянство, селянська культура.

### Постановка проблеми.

Однією з новітніх тенденцій у розвитку української історичної науки є посилені увага дослідників до аграрної історії України. Такий інтерес об'єктивно зумовлений тими тектонічними зсувами у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України, що розпочалися у другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. Тривають вони і за сучасних умов — справедливої війни України за свою ідентичність, що точиться від 2014 р., а широкомасштабна фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 р., оскільки її складником є інформаційно-ідеологічний. Для агресора він — важливий інструмент знищення життєво важливих інтелектуальних, духовних цінностей Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні.

Одним із антидотів у протистоянні інформаційно-ідеологічному складнику країни-агресора є якісний український науково-історичний продукт, зокрема напрацювання з аграрної історії України. Така наша позиція обґрунтована тим, що нація — не лише державна зовнішня спільність, а передусім — ідейно-ідеологічна, ментальна спільність/цілісність. Наскрізною символічною структурою ментальності нації є національний архетип. Особливість архетипів і визначає особливість/унікальність тієї чи іншої нації як ідейно-ідеологічної, ментальної спільноти/цілісності. На нашу думку, базовим архетипом української ідейно-ідеологічної, ментальної спільноти/цілісності є хліборобська/селянська культура у широкому сенсі. Зважаючи на це, аграрна історія України, академічні уявлення про спільне минуле — інструменти консолідації української політичної нації, ефективний засіб охорони і захисту інформаційно-ідеологічного простору України, української ідентичності за умов справедливої війни України за свою українську самобутність і самобутній соціокультурний простір.

Керуючись викладеним вище, вважаємо, що академічні знання з аграрної історії України мають бути не лише новими і фаховими, а і ґрунтуватися на відповідній методології дослідження, корелюватися як із вітчизняною, так і закордонною методологічною думкою. Для напрацювання такого наукового інструментарію потрібно розуміти зміст уже розробленого. У такому контексті важливим є звернення до аналізу результатів цивілізаційного підходу як методології історико-аграрних досліджень, представлених напрацюваннями закордонних науковців. Отже, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення цим і зумовлено її актуальність.

#### **Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

Окремі питання з порушеної нами теми стали предметом наукової уваги С. Корновенка і А. Морозова<sup>1</sup>, К. Івангородського<sup>2</sup>, Я. Калакура<sup>3</sup>, В. Гончаревського<sup>4</sup>, О. Салати<sup>5</sup>, та інших дослідників.

Водночас питання змісту результатів практичного застосування методології цивілізаційного підходу в історико-аграрних студіях у закордонних дослідженнях потребує подальшого вивчення.

#### **Мета статті.**

Автори статті ставлять за мету розкрити розуміння класиками цивілізаційного підходу появу землеробства, селянства.

#### **Виклад основного матеріалу.**

Цивілізаційний підхід в українській історичній науці став відомим від початку 1990-х рр., коли вітчизняні дослідники змогли познайомитися з працями О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Ханінгтона, Ж. Кондорса, Дж. Бернала, В. Чайлда, Л. Моргана, А. Тоффлера та інших представників цього методологічного напрямку.

Ключовим у методології цивілізаційного підходу є поняття «цивілізація». В його розумінні спостерігаємо плуралізм. Зважаючи на це, цивілізаційний підхід називають ще і плуралістичним. Наприклад, для О. Шпенглера цивілізація — певна стадія розвитку локальних культур, своєрідне світове місто, в якому омасовлення пронизує всі сфери людського життя. Історія людства для нього — історія восьми цивілізацій як культурно-історичних типів. Кожний із них формується на підставі індивідуального способу осмислення і практичної реалізації життя. Культурно-історичний тип, на думку О. Шпенглера, замкнений, йому не властива культурна спадкоємність. Натомість Л. Морган визначив цивілізацію як ступінь історичного розвитку. М. Данилевський під цивілізацією розумів культурно-історичні типи<sup>6</sup>. А. Тойнбі віддав перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. За спостереженнями В. Гончаревського, прихильники новітніх модернізаційних схем керуються тезою про єдність людської цивілізації, послуговуючись у своїх працях моделлю її стадіального розвитку від доаграрної до сучасної постіндустріальної/інформаційної стадій<sup>7</sup>.

Сутність цивілізаційного підходу полягає у тому, що його прихильники вважають, що просторово-часові історичні масиви (культурно-історичні типи) є структурно та змістовно унікальними. Відповідно до такого розуміння, необхідно досліджувати стійкі структури тривалої дії, існування яких передбачено таким явищем, як локальна цивілізація, уособленням якої є культурно-історичні типи<sup>8</sup>.

У контексті заявленої нами мети дослідження науковий інтерес представляють напрацювання О. Шпенглера, Дж. Бернала, Ж. Кондорса, В. Чайлда, Д. Торнера. Зумовлено це

1 Корновенко С., Морозов А. Аграрна історія України: цивілізаційний підхід. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2023. № 1. С. 19–34.

2 Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI — середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. 144 с. С. 5–19.

3 Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.

4 Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2011. 219 с.

5 Салата О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 144–151.

6 Салата О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 147.

7 Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2011. С. 162.

8 Корновенко С., Морозов А. Аграрна історія України: цивілізаційний підхід. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2023. № 1. С. 24.

такими причинами: 1) їхня інтелектуальна творча спадщина є прикладом застосування закордонними дослідниками цивілізаційного підходу, що відповідає меті нашої статті; 2) за своїм змістом — це дослідження, об'єктом вивчення якого є аграрне суспільство, селянський світ, селянство, а тому безпосередньо стосується теми нашої публікації.

Так, французький мислитель XVIII ст. Ж. Кондорсе у праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», розглядаючи закономірності, основні етапи історії, її рушійні сили, обґрунтував тезу про те, що перехід первісних людей у неоліті до землеробства справив неабияке значення на глобальний поступ людської цивілізації. Це був найпрогресивніший крок в історії людства, що ознаменував перехід до другої епохи людської історії — формування землеробських народів. Свою позицію дослідник обґрунтував тим, що для людства землеробство — «менш виснажлива праця, що вивільняла більше вільного часу для дозвілля людини, яке своєю чергою позитивно впливало на розвиток розумових здібностей людства». Вона дала поштовх до розвитку в осілих землеробських суспільствах ремесл, набуття знань у мистецтві одомашнення тварин та їх подальшого утримання і розведення. Ним звернено увагу і на вплив переходу до відтворювального виду діяльності — землеробства на безпосередню сферу людських стосунків. У його розумінні родинне життя, стосунки між членами родини, стали «приємнішими, але не менш інтимнішими»<sup>9</sup>.

Відповідно до таких суджень Ж. Кондорсе, є достатньо підстав вважати, що первісні землероби — інший тип первісних людей, трудова діяльність, яких була безпосередньо і тісно пов'язана з культурою обробітку землі. Їхня поява має цивілізаційну сутність, оскільки визначила подальший розвиток людської цивілізації. У подальшому ці сентенції мислителя були розгорнуті у фундаментальних дослідженнях В. Чайлда, Дж. Бернала та інших авторів.

Наприклад, В. Чайлд неолітичну революцію запропонував розуміти як «агрокультурну революцію», що тривала у новокам'яному віці<sup>10</sup>. Предметно свою позицію він обґрунтував тим, що перехід до неоліту — економічна та наукова революція. Вона перетворила людей із чистих споживачів у партнерів природи. Неолітичні перетворення стосувалися не лише окремих локальних первісних суспільств, таких як магаленці, а і багато інших, менш чисельних тогочасних первісних груп людей<sup>11</sup>.

На думку вченого, першим виявом неолітичної революції став перехід від збиральництва до вирощування необхідних рослин. Піонерами у цій справі, — довів дослідник, — стали жінки. Вони виявили з-поміж їстівного насіння диких рослин найбільш урожайні, схожі до пшениці й ячменю. Рішучим кроком стала осмислена посадка такого насіння у ґрунт, догляд за посадженим. У такий спосіб зародилося, а згодом розвинулося нове виробництво їжі. Вирощування рослин, обробіток ґрунту — землеробство призвели до докорінних трансформацій у житті тогочасних людей. Вони стали першим кроком в еволюції неоліту, базовою відмінністю неоліту від попередніх епох<sup>12</sup>.

Такі судження В. Чайлда однозначно засвідчують цивілізаційну значущість землеробства і землеробів, які виступили новаторами або неолітичними революціонерами. Вжитий термін «агрокультурна революція» є вмотивованим, зважаючи на ті сфери, що зазнали революційних змін у неоліті. В. Чайлд, аналізуючи сфери тогочасних трансформацій, виокремив такі: 1) зміни у розумінні природи; 2) технологічні; 3) соціокультурні<sup>13</sup>.

Як приклад на підтвердження своїх суджень він навів, що domestикація тварин та їх відгодовування, а не вбивство відразу як у мисливських суспільствах, спричинили те, що люди почали вивчати одомашнених тварин, зробили їх залежними від людського годування. З'явилися нові об'єкти матеріального світу: керамічні горщики, гострі сокири, серпи тощо. Відповідно їхня поява стала результатом технологічних зрушень і зародження гончарства, ткацтва, селекції, обробітку землі, шліфування, будівництва стаціонарних жител тощо. Тогочасні

<sup>9</sup> Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., 1936. 266 с. С. 24.

<sup>10</sup> Childe V.G. Man Makes Himself. London, 1936. 183 P. P. 138.

<sup>11</sup> Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества Електронний ресурс: <http://loveread.ec/contents.php?id=75989>

<sup>12</sup> Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества UKL: <http://loveread.ec/contents.php?id=7598>

<sup>13</sup> Там само.

людські поселення становили собою єдині соціальні організми. Вони носили самодостатній характер. Самі себе забезпечували необхідним: їжею, знаряддями праці тощо<sup>14</sup>.

Дж. Бернал, проаналізувавши еволюцію науки в історії суспільства, відтворив панорамну, цивілізаційну картину цього процесу<sup>15</sup>. Ним предметно вивчено та з'ясовано і такі аспекти, як «землеробство і цивілізація», «перехід до виробничої економіки», роль землеробства у зародженні науки. Дослідник процеси, що мали місце в неоліті, що стосувалися зародження й розвитку землеробства, ідентифікував як революцію у сфері виробництва продуктів харчування. На наш погляд, у цьому його думки багато у чому співзвучні з судженнями В. Чайлда. Неолітична революція, на обґрунтоване переконання Дж. Бернала, докорінно змінила матеріальний та суспільний способи існування людства. Криза мисливства як екзистенційний виклик для тогочасних людей зумовила інтенсивний пошук ними нових видів їжі, таких як коріння і насіння трав. Це і зумовило винайдення первісними людьми техніки землеробства. Остання, аргументував учений, як і використання вогню й енергії, — один із трьох найважливіших винаходів у людській історії. Такий перехід, обґрунтував Дж. Бернал, став результатом довготривалого в часі нагромадження взаємопов'язаних між собою винаходів, підпорядкованих головному досягненню — розведенню злаків<sup>16</sup>.

За своєю сутністю це був перехід суспільства від експлуатації живої природи до панування над нею. Він став першим кроком на шляху становлення повноцінної виробничої економіки<sup>17</sup>. Продовжуючи таку свою думку, Дж. Бернал аргументував судження про те, що землеробство спричинило суттєво нові взаємовідносини між людиною і природою. Людина припинила паразитувати за рахунок тварин і рослин із того моменту, як змогла виростити на невеличкій ділянці стільки ж продуктів харчування, скільки могла добути шляхом полювання чи збиральництва на значно більшій території. Панування над природою було встановлено завдяки землеробству. Воно стало інструментом набуття нових знань, що дозволили людині поступово позбутися влади природи над собою, залежності від зовнішніх обставин, контролювати те, що раніше домінувало над нею<sup>18</sup>.

Землеробська практика справила революційний вплив на матеріальну та суспільну культуру людини, — переконливо довів Дж. Бернал. Він вважав, якщо землеробство зіставити з будь-якими інноваціями, що відбулися у неоліті, то воно — нова форма тогочасного прогресу. Перехід до землеробства зумовив появу нового типу суспільства — докорінно відмінного від попереднього насамперед чисельністю своєї популяції. Окрім того, сезонний характер землеробської праці та достатньо висока її продуктивність, порівняно з попередніми мисливством і збиральництвом, вивільнила у людей час на інше, створивши нові можливості. Зважаючи на це, був переконаний дослідник, у людей з'явилися раніше відсутні передумови передусім для оволодіння новими виробничими технологіями<sup>19</sup>. Тому, зіставляючи цивілізаційну значущість одомашнення тварин і вирощування сільськогосподарських культур в історії людства та глобального розвитку науки, Дж. Бернал пріоритет віддав вирощуванню сільськогосподарських культур<sup>20</sup>.

Ним предметно розкрито те, які до того невідомі перспективи в опануванні нових виробничих процесів відкрилися перед первісними людьми у зв'язку із переходом до землеробства, що зумовило докорінні зміни у матеріальній культурі людської цивілізації. З-поміж них передусім — це нові технологічні прийоми вирощування сільськогосподарських культур та приготування з них їжі. До них вчений зарахував такі: 1) сівба; 2) обробіток землі мотикою; 3) жнива; 4) молотьба; 5) розмелювання зерна; 6) випікання хліба тощо. Окрім того з'явилися і додаткові технічні прийоми: 1) ткацтво; 2) гончарство; 3) будівництво жител для постійного проживання<sup>21</sup>. Останнє дало поштовх до того, що місцем постійного і сталого проживання

14 Там само.

15 Бернал Дж. Наука в истории общества. М., 1956. 735 с.

16 Там само. С. 59.

17 Там само. С. 59.

18 Там само. С. 60.

19 Там само. С. 60.

20 Там само. С. 59–60.

21 Там само. С. 61.

носіїв землеробської культури стало поселення. Воно стало і характерною економічною та культурною ознакою осілого землеробського суспільства<sup>22</sup>.

Завдяки землеробству в системі внутрішніх відносин неолітичних племен, їх тогочасному суспільному житті, також відбулися якісні трансформації. Їхніми результатами дотепер послуговується сучасна культура і цивілізація. Однією з таких змін стала поява інституту власності. Первинною формою його існування була власність громади. Згодом, під впливом тривалої її еволюції, виокремилася й приватна власність. Суспільне життя первісних землеробів поповнилося ще одним інноваційним явищем, не властивим людським спільнотам мисливців. Ним, як довів Дж. Бернал, став труд. На відміну від мисливської культури, в якій труд не розглядався відокремлено, а був тісно пов'язаний з результатом, у землеробській культурі труд, якщо можна так висловитися, «суб'єктивізувався», набув якісно іншого, нового розуміння. Він був виснажливим, трудомістким, тривалим у часі стосовно до його результатів. Головне — був позбавлений мисливського азарта<sup>23</sup>. Таким він є і у сучасній землеробській культурі, беручи до уваги і ступінь його технологізації.

Кардинальних зрушень зазнали людська свідомість, когнітивні функції мозку людини. Враховуючи період, про який йдеться, — це сфера тогочасних уявлень чи знань передусім про оточуючий світ. Зокрема, Дж. Бернал писав про те, що «вся історія життя тварин і рослин стала на той час предметом спостереження. Необхідно було знати не лише те, як спіймати тварину або зібрати рослини, а і те, як вони розмножуються і ростуть». Згідно з поглядами дослідника, у такий спосіб землеробство спричинило появу нових математичних і механічних понять, знань. Наприклад, ткацтво детермінувало осмислення закономірностей, що стали підґрунтям геометрії та арифметики<sup>24</sup>.

Нам імпонують такі судження Дж. Бернала та розуміння ним процесів, що відбулися в неоліті. Більше того, враховуючи останні досягнення історії та археології, є достатньо підстав внести корективи до змісту поняття «неолітична революція». Керуючись тим, що епіцентром всіх докорінних трансформацій у матеріальному, суспільному, культурному житті неолітичних племен був перехід до землеробства, поняття «неолітична революція» доповнити, надавши йому виразнішого і конкретнішого смислу, запропонувати таке формулювання: «аграрна неолітична революція». Він є об'єктивним відображенням цивілізаційної сутності землеробства і селянства, їх цивілізаційної місії.

Німецький філософ, послідовник філософії життя, один із фундаторів культурно-цивілізаційного підходу Освальд Шпенглер, підкреслюючи культурно-цивілізаційну значущість землеробства у становленні людини, первісну людину вважав бродячою твариною. Називав її існуванням разом із бадьорістю, що невпинно обмацує життя. Для нього первісна людина — мікрокосм, що не прив'язаний до місця і безрідний, із загостреними лякливими почуттями, постійно в пошуку — як би чого урвати у ворожої до неї природи. Глибокі зміни на краще у первісної людини розпочалися з переходом людства до землеробства. Останнє виявилось неприродним для мисливців і пастухів, дуже далеким і незрозумілим для них.

На переконання О. Шпенглера, «той, хто копає і орає, хоче не грабувати природу, а її змінювати. Саджати — значить не забирати, але породжувати». Відбувається злиття людини з землеробством як видом трудової діяльності. Німецький мислитель цей процес фігурально описав, як перетворення первісної людини у рослину, зокрема у селянина: людина пускає коріння у ґрунт, що обробляє. Душа людини знаходить душу у ландшафті: про себе починає говорити земна прив'язаність земного існування, нові почуття. У такий спосіб ворожа для первісної людини природа для селянина стає подругою. «Земля стає Матір'ю-Землею. Виникає глибоко чуттєвий зв'язок між посівом і зачаттям, жнивими і смертю, дитиною і зерном». Формуються хтонічні культи, в яких родюча земля, з якою людина зріднена воєдино, набуває благочестя (набожності). Досконалим уособленням такого життєвідчуття виникає символічний образ се-

<sup>22</sup> Там само. С. 63.

<sup>23</sup> Там само. С. 61.

<sup>24</sup> Там само. С. 61–62.

лянського дому — великого символу осілості. Селянський дім — рослина також, оскільки пускає коріння у власний ґрунт, що є власністю «у найсвятішому смислі». Такою, на переконання мислителя, є передумова формування будь-якої культури, котра, подібно рослині, виростає зі свого материнського ландшафту, поглиблюючи душевну прив'язаність людини до ґрунту<sup>25</sup>.

Обґрунтовуючи вторинність міста стосовно до села, відповідно первинність селянської культури від міської, О. Шпенглер резонно зауважив, що власне селянство «породило ринок, місто, живлячи його кращою кров'ю»<sup>26</sup>. Відповідно, крах міської цивілізації безпосередньо спричинений селянським фактором. Перша фаза такого занепаду — перемога міста над селом, друга — перехід до цивілізації, зумовлений втратою ґрунтового селянського духу. На загальному тлі змін локальних цивілізацій «вічною людиною є селянин», оскільки він передував культурі, завдяки своєму генетичному зв'язку із землею він із покоління у покоління продовжує свій рід<sup>27</sup>.

У такому контексті обґрунтованими є міркування О. Шпенглера стосовно того, що селянство як вічне суспільство є у всіх високих культурах, воно є расою загалом і певною мірою природою і суспільством, що претендує як група класів або станів на те, щоб бути «у формі». Воно представляє собою щось більше, ніж штучне та мінливе<sup>28</sup>.

Розвиваючи думку про культурну значущість селянства, німецький філософ вважав, що «селянство присутнє у середині будь-якої культури». На його переконання, селянство — елемент природи і зростання, безособове вираження культури<sup>29</sup>. За слушними спостереженнями В. Афанасьєва, німецький мислитель вважав селянство «станом, що годує», «корінням рослини культури». Він обґрунтував думку про те, що «селянський стан служить великому життю не лише даючи йому харчування, що здобує ним із землі, але також своєю власною кров'ю, котра впродовж століть струменить із сіл у вищі стани, набуває там їхню форму та підтримує їхнє життя». Він був упевнений, що «селянство формується на початку культури і залишається до її кінця, хоча весь час є непомітним. Селянство становить історичне тло будь-якої культури ...»<sup>30</sup>.

Подібні судження про цивілізаційну місію селянства, його окремішність і самотність спостерігаємо й у автора «Цивілізація перед судом історії». А. Тойнбі у розділі «Привабливість історії» писав, що первинним і найпотужнішим джерелом натхнення для потенційних істориків є автоматичний стимул соціального оточення, в якому народжується і зростає людина. Однак його виявляється замало з двох причин. По-перше, навіть у цивілізаціях третього покоління неформальне навчання історії ніколи не приваблювало все суспільство, оскільки переважна більшість будь-якого населення суспільства — селяни. Наприклад, станом на 1952 р. селянство становить три чверті від загальної чисельності людства. Для селянства історія — казка, що нічого не значить, попри її повчальність і ґрунтовність. Селянство, охоплене вихором Історії, втягнене у цивілізацію, щоб матеріально забезпечувати привілейовану меншість, дотепер є найнещаснішим братом тих примітивних суспільств, котрі цивілізації не встигли ще поглинути. У селянській свідомості уряд завжди був таким же неминучим і безжальним бичом, як, наприклад, війна, чума чи голод<sup>31</sup>.

На переконання А. Тойнбі, таємничий уривок Історії, до якого селянство могло б виявити якийсь інтерес — доісторична епоха, коли людина стала людиною — явище за своєю історичною значущістю більш видатне, ніж виникнення цивілізацій. Однак ця історична подія, презентована західними археологами, антропологами, психологами не так вже і давно, згасла у пам'яті народній багато століть тому, і практично примітивне підґрунтя сучасних цивілізацій все ще залишається повністю позбавленим історичної свідомості. По суті справи, для трьох четвертих населення нашої планети Історія не існує. Це трапилося не тому, що більшість демонструє менше сприйняття просвітництва, а тому, що більшість дотепер живе не за законами Історії, а у ритмах Природи<sup>32</sup>.

25 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. М., 1998. С. 90–91.

26 Там само. С. 104.

27 Там само. С. 100–102.

28 Там само. С. 344.

29 Там само. С. 347.

30 Афанасьев В. Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина. *Социологические исследования*. 2005. С. 133.

31 Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник. М.: Айрис-пресс, 2003. С. 106–107.

32 Там само. С. 107.

## Висновки.

Отже, підсумовуючи викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що селянство стало об'єктом вивчення у дослідженнях закордонних представників цивілізаційного підходу. Його класики результати неолітичної революції: появу землеробства і селянства, — розуміють як посутній фактор планетарного розвитку людства. Селянство, відповідно до результатів їхніх досліджень, є первинною основою власне людської цивілізації. Воно окремішне, якісно відмінне від мисливської, скотарської, міської культур. Це інший тип культури, тісно пов'язаний з культурою обробітку землі.

Зміни, що зазнало людство від результатів неолітичної революції, які спричинили перетворення у когнітивній функції людського мозку, ускладнення соціальних відносин, віднайдення нових технік і технологій забезпечення життєдіяльності тощо, засвідчують цивілізаційну значущість селянства і землеробства.

## Фінансування дослідження.

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

## References:

1. Afanasev, V. (2005) *Istoricheskaya sotsiologiya Danilevskogo, Shpenglera i Sorokina*. [Historical Sotsiology of Danilevskogo, Shpenglera i Sorokina] *Sotsiologicheskie issledovaniya*. [Sociological Research]. [in Russian].
2. Bernal, Dzh. (1956) *Nauka v istorii obshchestva*. [Science in the History of Society] Moskva. [in Russian].
3. Chaild, G. *Rastsvet i padenie drevnikh tsivilizatsii. Dalekoe proshloe chelovechestva* [The Rise and Fall of Ancient Socialists. The distant past of mankind] Retrieved from <http://loveread.ec/contents.php?id=75989> [in Russian].
4. Childe, V. (1936) *Man Makes Himself*. London, 1936. [in English]
5. Honcharevskiy, V. (2011) *Tsyvilizatsiyni pidkhid do istorii: suchasnyi ukrainskyi dosvid (1991-2009)*. [Civilizational approach to history: modern Ukrainian experience (1991–2009)] Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
6. Ivanhorodskiy, K. (2006) *Selianstvo Poludnevoi Kyivshchyny v KhVI — seredyni XVII st.* (Studii z etnosotsialnoi istorii). [Peasantry of the Southern Kyiv Region in the 16th — mid-17th centuries. (Studies in ethnosocial history)] Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Kalakura, Ya. (2022) *Ukrainska istoriografiia na perelomi: vid metodolohichnoho monizmu do yevropeiskykh oriientyriv*. [Ukrainian historiography at a turning point: from methodological monism to European landmarks] Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].
8. Kondorse, Zh. (1936) *Eskiz istoricheskoi kartini progressa chelovecheskogo razuma*. [Sketches of Historical Maps of the Progress of Human Reason]. Moskva. [in Russian].
9. Kornovenko, & Morozov, A. (2023) *Ahrarna istoriia Ukrainy: tsyvilizatsiyni pidkhid*. [Agrarian history of Ukraine: a civilizational approach] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky»*. [Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”], 1, 19–34. [in Ukrainian].
10. Salata, O. (2016) *Tsyvilizatsiyni pidkhid u vykladanni istorii: vid naukovoï kontseptsii do shkilnoi audytorii*. [Civilizational approach in teaching history: from scientific concept to school audience] *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S. Skovorody Seriiia «Istoriia ta heohrafiia»*. [Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda Series “History and Geography”], 53, 144–151. [in Ukrainian].
11. Shpengler, O. (1998) *Zakat Yevropi. Ocherki morfologii mirovoi istorii*. [The sunset of Europe. Essays on the morphology of world history] Moskva, 2. [in Russian].
12. Toinbi, A. (2003) *Tsyvilizatsiya pered sudom istorii: Sbornik*. [Socialization before Sudom History: Sbornik] Moskva: Airis-press. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 25.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 21.11.2024